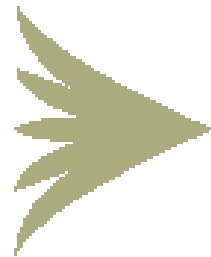

Diversa sed Una | 200 jaar

Divers Dordrecht

Verhalen over de stad

Divers Dordrecht kwam mede tot stand door bijdragen van:

Borsboom & Hamm

Stichting Bijzonder Neutraal Onderwijs Dordrecht en omstreken 2010

Enkele niet met namen te noemen donateurs

Redactie: Theun Okkerse en Bob Wessels

Omslagontwerp, vormgeving en fotografie

© Theun Okkerse 2016 c/o

Pictoright (tenzij anders vermeld. Zie p 165)

Druk: Dekkers Van Gerwen, Dordrecht, 's-Hertogenbosch

© 2016, de auteurs

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden veeleevoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of enige andere manier (waaronder overnemen van een of meer gedeelten uit deze uitgave in bloemlezingen, syllabi of andere compilatiewerken in de zin van art. 16 lid 3 Auteurswet), zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van Diversa sed Una (via: info@bobwessels.nl).

Voorzover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van art. 16h t/m 16m Auteurswet jo. het Besluit van 27 november 2002, Stb. 575, dient men de daarvoor verschuldigde wettelijke vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp). Hoewel aan de totstandkoming van deze uitgave de uiterste zorg is besteed, aanvaarden de auteur(s), redacteur(en) en uitgever geen aansprakelijkheid voor eventuele fouten en onvolkomenheden, noch voor gevolgen hiervan.

Woord vooraf

Op dinsdagavond 6 februari 1816 kwam een achttal vooraanstaande Dordtenaren bijeen in Koffiehuis Gutteling, een pand dat was gelegen aan wat later het Scheffersplein zou gaan heten. Op die avond werd het Literaire Genootschap 'Diversa sed Una' opgericht.

Nu, tweehonderd jaar later, bestaat dat genootschap nog steeds. De voorgeschreven 24 leden komen zes keer per jaar, altijd op dinsdagavond, bij elkaar; zo wil haar Wet en het toepasselijk reglement het. Genootschappen als Diversa waren in vroeger eeuwen talrijk. Nu bestaan er nog maar enkele. Die twee eeuwen Diversa sed Una mogen dan ook gerust bijzonder worden genoemd en Dordrecht mag daar gepast trots op zijn.

Dit veertigste lustrum laten de leden dan ook niet ongemerkt voorbij gaan. In deze bijzondere bundel *Divers Dordrecht*, laat een 15-tal leden met een scala aan verschillende Dordtse thema's zien dat de naam Diversa sed Una, 'Verschillend maar Eén' nog steeds actueel is. De volgende eeuw wacht.

Wim de Leur
voorzitter *Diversa sed Una*

april 2016

Ten geleide

‘Waar ken ik Dordt nou eigenlijk van’, liet D66-voorman Alexander Pechtold optekenen in *AD Drechtsteden* 19 maart 2016, ter gelegenheid van de opening van de tentoonstelling ‘Uit liefde voor de stad’ in het Dordrechts Museum. Hij zal het niet geweten hebben, maar het antwoord was al enige tijd in boekvorm in voorbereiding.

Na een overzicht van de historie van Diversa sed Una door haar huidige voorzitter, schrijven de auteurs in hun eigen stijl en met het aanbrengen van eigen accenten over de Lenghenhof, De Munt, de vroegere geldmarkt, ontwikkelingen in het beroeps- en nijverheidsonderwijs in Dordrecht en de zeer oude ontwikkelingsgeschiedenis van het gymnasiale onderwijs, en over: Teekengenootschap Pictura, rechtspreken, geneeskunde, poëzie en literatuur, ontwikkeling in het bouwen in de stad, karaktertrekken van Dordtenaren en de orgels en enkele glas-in-lood ramen in de Grote Kerk.

De onderwerpen vormen een fraaie afspiegeling van het rijke, gevarieerde karakter van Dordrecht. Uiteraard is op 6 februari 2016 een feestelijk diner aangericht ter gelegenheid van het 40ste lustrum, waar onder meer door theatergroep ‘de Kale’ onderdelen van het toneelstuk ‘Klucht van Krijn Onverstant of vrouwen parlement; op den regel, Daer is geen vrouw quaet, soo ’t de man niet toelaet’, van de auteur J. Nosemans, ten tonele werden gevoerd. Het in 1671 geschreven werk bevindt zich in de eerbiedwaardige bibliotheek van Diversa.

Deze bundel is aan de leden uitgereikt op 25 juni 2016, de dag waarbij de jaarlijkse Baarspartij de leden voerde langs winkels, activiteiten en horecagelegenheden van jonge, onlangs in de stad gestarte ondernemers. Want ook daar inspireert Dordrecht.

Met deze bundel krijgt de lezer een momentopname van wat Dordt te bieden heeft en wat de auteurs fascineert, via een excursie door het heden van de stad, met een blik op het verleden, maar ook met een oog op de toekomst.

Theun Okkerse en Bob Wessels
redactie

Inhoud

Wim de Leur – Twee eeuwen Diversa sed Una	11
Kors van der Torren – Jeugdherinneringen aan Diversa sed Una	23
Michiel van Aardenne – De Lenghenhof	27
Martin Bloemendal – De Munt van Holland te Dordrecht	31
Kars Bruins – De Financiën van Dordrecht	41
Jup de Groot – De Dordtsche Kunstpotterij, 1903 - 1908	51
Ton van Haaften – Plaatsen van herinnering aan het ambachts- en huishoudonderwijs in Dordrecht	61
Bart Muller – De Latijnse school in Dordrecht, sinds 1253	73
Theun Okkerse – Pictura	83
Eltjo Rentema en Henk Witsen Elias – Rechtspraak en gezondheidszorg in Dordrecht	93
Kees Rovers – Poëzie in Dordrecht	103
Rudger Smook – De Stad en Stede(n) van Diversa sed Una, 1816-2016	115
Michael van der Spek – Dordtenaren in Dordt	125
Piet Vree – Kerkgebouwen en kerkorgels	137
Bob Wessels – Het Krafft-raam en de Gildenramen in de Grote Kerk	147
Over de auteurs	157
Register op trefwoorden, persoonsnamen en straten	159

Het Krafft-raam en de Gildenramen in de Grote Kerk van Dordrecht

Bob Wessels

De Grote of Onze-Lieve-Vrouwekerk bepaalt al eeuwenlang het gezicht van Dordrecht. Het imposante gebouw figureert op tal van schilderijen van schilders. Ik denk natuurlijk aan Albert Cuyp en Jan van Goyen, maar ook aan buitenlandse schilders als William Turner en Eugène Boudin. Mij viel de kerk, als gebouw, altijd op als baken van de stad wanneer ik vanuit de steden waar ik werkte (Amsterdam, later Leiden) met de trein de spoorbrug over de Oude Maas passeerde, enkele minuten voordat ik op het station moest uitstappen. De toren staat als een onwrikbaar icoon tegen de achtergrond van Hollandse luchten.

In 2015 kwamen ruim 100.000 bezoekers naar deze Grote Kerk. Daar is alle reden voor. Zij is de voornaamste kerk uit het graafschap Holland en de enige geheel in steen overwelfde kruisbasiliek in Brabantse Gotiek. Zij herbergt tal van schatten, zoals de in vroeg-renaissance-stijl vervaardigde koorbanken, het gouden hek, de marmeren preekstoel, het Kam- en het Bach-orgel en een vloer met veel grafzerken. Daarnaast, vooral als buiten de zon strak aan de hemel staat, springt een serie van 85 gebrandschilderde ramen in het oog, die de rijke geschiedenis van de stad symboliseren. Twee daarvan verbeelden de pijlers onder de Dordtse geschiedenis: handel, scheepvaart, godsdienst en democratie. Dordrecht herbergt zo een 'lieu de memoire' van de vaderlandse geschiedenis, die wordt weerspiegeld in deze twee ramen, het Krafft-raam en de Gildenramen.

Het Krafft-raam, ook wel gedenkraam voor Catharina van Santen, is aan

haar nagedachtenis gewijd. Zij was de weduwe van Gerardus Krafft¹. Het raam is vervaardigd door Johan Dijkstra uit Groningen. Het werd aangebracht in de zuidertransept van de Grote Kerk, is ca. 14,5 meter hoog en 6,5 meter breed en werd op 11 september 1954 onthuld². Het concentreert zich op twee groepen personen en is uit verschillende lagen opgebouwd, waarin (conform de opdracht van het kerkbestuur) een vijftal gebeurtenissen uit de geschiedenis van de stad zijn verwerkt: de bevrijding van Dordrecht in 1572, het Heilig Avondmaal met Willem van Oranje 1574, de eerste Vrije Statenvergadering in 1572, de Synode van Dordrecht 1618-1619 en de uitgave van de Statenvertaling van de Bijbel in 1637. Ik licht deze kort toe.

Bevrijding van Dordrecht

Twee hellebaardiers symboliseren de bevrijding van Dordrecht van de Spanjaarden. De vlammen achter de hellebaardiers duiden op de strijd tegen de Spaanse vorst Filips II. Rechts staat de boeren edelman Berthold Entens van Mentheada. Na de verovering van Den Briel trok hij naar Dordrecht dat toen al in handen van Willem van Oranje was. Links de edelman Willem van der Marck, heer van Lumey, met de lastbrief van de prins. Lumey toonde deze op de Statenvergadering van 19 juli 1572 aan de afgevaardigden die tegen Filips II in opstand waren gekomen³. Beide edelmannen staan met één been in de golven (de woelige tijden van de 80-jarige oorlog), met het andere in de 'tuin' (motief in de strijd tegen landsheer Filips II, ter verwelkoming van de prins van Oranje).

Heilig Avondmaal met Willem van Oranje

In het onderste paneel staan verder in het midden vier mannen achter een avondmaalstafel: links en rechts twee ouderlingen, met gebogen hoofd en muts in de hand. Daartussen links de bekende tronie van Willem van Oranje, en rechts de (waarschijnlijk) eerste predikant van calvinistisch Dordrecht Joannis Lippius, die het brood breekt. Op de tafel van het avondmaal, waaraan op 21 maart 1574 536 personen deelnamen, staan brandende kaarsen, een tinnen kan (met, naar ik aanneem, wijn), twee bekers en een schaal met stukjes brood. Onder de centrale panelen op de onderste rij staan de wapens van (links) Willem van Oranje en (rechts) de stad Dordrecht, ter bezegeling van de band tussen beide.

Eerste Vrije Statenvergadering

Boven de hoofden een festoen waarop de wapenschilden zijn geplaatst van de steden die deelnamen aan de eerste vrije (uit eigen beweging samenkomende) Statenvergadering van Holland. Het zijn de schilden van (van links naar rechts): Oudewater, Enkhuizen, Gouda, Monnickendam, Haarlem, Medemblik, Marnix van St. Aldegonde, Alkmaar, Gorkum, Leiden, Arent van Duivenvoorde, Edam, Hoorn, Jacob van Wijngaarden. Ter linkerzijde (van boven naar beneden): Geertruidenberg, Schiedam, Brielle, Schoonhoven, rechts (van boven naar beneden): Delft, Woudrichem, Zevenbergen, Amsterdam en Woerden. De afgevaardigden beschouwden Willem van Oranje als wettig stadhouder van Holland en zij benoemden hem tot '... beschermer ende hoofd van 't selve Nederland tegen alle invasiën ende onderdrukkingen der vreemden.' Boven de schilden is een lint aangebracht met de woorden CONCORDIA RES PARVAE CRESCUNT (vrij vertaald: Eendracht maakt ook de kleinen groot). Deze vergadering vormt uiteindelijk mede de basis voor de totstandkoming van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden (soms: Provinciën) (1588-1795). Haar grondgebied komt in grote mate overeen met het huidige Nederland.

Synode van Dordrecht

Dit evenement is in de hoofden van vele Nederlanders gegrift. De groep personen boven het avondmaalstafereel verwijst naar de principiële strijd tussen geloofsrichtingen (remonstranten of Arminianen versus contraremonstranten of Gomaristen) en de uiteindelijk gehouden Nationale Synode (1618-1619), met als doel deze godsdienstige controversen te beëindigen⁴. In het midden, verheven boven de andere personen, staan de twee contraremonstranten, die van Prins Maurits samen de leiding over de synode hadden gekregen, de theoloog Gomarus en Johannes Boogerman, die van 1618-1625 Maurits' hofprediker was. Het raam verbeeldt dat Bogerman, met opgeheven handen, de remonstranten van de vergadering wegstuurde. Op een verhit hoogtepunt roept hij: 'Dimittimini ... exit ... ite!' (vrij vertaald: u wordt weggezonden; gaat heen ... gaat!). Hij richt zich tot de groep (remonstranten) ter rechterzijde: Simon Episcopius, Carolus Niellius, Johan van Oldenbarnevelt, Hugo de Groot (met in zijn hand de 'Resolutie tot Vrede der Kerken') en de theoloog Jacobus Arminius, grondlegger van het remonstrantse gedachtegoed. Links staan prins Maurits (met oranje sjerp), daarachter de streng calvinistische Friese stadhouder Willem Lodewijk en

Maurits' veldprediker (1599-1617) Johannes Wtenbogaert, die de synode had afgeraden (vandaar in het raam zijn bezwerende handen)⁵. Boven de hoofdpersonen is een banderol geplaatst met de woorden 'SYNODUS DORD-RACENA'. Daarboven zijn tegen lauwerkransen het wapen van de Staten van Holland en de burcht uit het zegel van de stad Dordrecht afgebeeld.

Statenvertaling van de Bijbel

Een belangrijk besluit tijdens de Synode was om tot een vertaling van de Bijbel te komen, vanuit de oorspronkelijke talen waarin het boek werd geschreven naar de Nederlandse taal. Het resultaat is de zogenoemde Statenvertaling⁶. Het besluit wordt in het Krafft-raam verbeeld in de zuil achter prins Maurits met het opschrift HANC TUEMUR HANC NITIMUR (Deze beschermen wij, op deze steunen wij). In de zuil zichtbaar een Bijbel en in de top een gouden vrijheidshoed. Maurits en Willem Lodewijk staan wijdbeens, steunend op de rug van een boek, te weten deze Bijbel. De zuil aan de rechterzijde kent twee blauwe glasvakken met daarboven de kruin van een palmboom (de palmboom is het symbool voor de kerk). Hier is het opschrift zichtbaar: PALMA PRESSA VALENTIOR (Onder druk groeit de palmboom), het symbool op het zegel van de Hervormde Gemeente van Dordrecht. De geopende Statenbijbel is kenbaar op de plaats waar de verticale middenbalk van het raam zich splitst.

Het boek is omringt door licht: naar beneden dalende zonnestralen ('Het Woord van God straalt over de Wereld'), aan weerszijden gouden bazuinen ('Gods lof naar vier windstreken bezongen'), en de lichtende driehoek erboven (Vader, Zoon en Heilige Geest). Het raam wordt aan de bovenzijde afgesloten met de naam van God in Hebreeuwse taal (Jaweh), geplaatst in een driehoek en omgeven door een stralenkrans, zoals deze ook op het schutblad van de Statenbijbel werd afgebeeld.

Gildenramen

Een ode, niet aan de staatsgeschiedenis of de godsdienst, zoals deze door Dordt in de 15de en 16de eeuw is gevormd, maar aan handel (ambacht) en scheepvaart, wordt in de St. Joriskapel gebracht: drie gebrandschilderde Gildenramen (soms ook Broere-ramen), ontworpen door kunstenaar Teun Hocks. De opdrachtgever is de Vereniging van Vrienden van de Grote Kerk te Dordrecht die zich onder meer ten doel stelt om voor de kerk belangstelling te wekken en haar een plaats te doen behouden die in overeenstem-

ming is met haar religieuze, sociale en culturele betekenis. De drie ramen zijn tien jaar geleden, op 19 mei 2006 onthuld⁷.

De Gildenramen stellen niet alleen het persoonlijke ambacht van de diverse gilden centraal, maar ze zijn zelf ook het resultaat van inventief vakmanschap. De thans 69-jarige Hocks en glazenier Hagemeyer werkten er twee jaar aan. Het proces is vrij gecompliceerd: het nemen van foto's van individuele objecten, deze op een computer vastleggen en als collage bijeenvoegen, de foto's op glas drukken en gedeeltelijk inkleuren. Traditioneel geschiedt dit door grisaille, het aanbrengen met een daskwast van contouren en schaduwen met emailverf, die zich na verhitting aan het glas hecht, vandaar de naam: gebrandschilderd glas. Bij de Gildenramen is echter niet een kwast gebruikt, maar een zeefdruktechniek, waardoor een breder kleurenpalet mogelijk wordt. Vervolgens zijn de ramen – dit weer op traditionele wijze – omlijst met lood. De Gilderamen vormen een monument voor de glaskunst in Nederland en zijn een exemplaar bij uitstek van vernieuwing in de glastechniek.

De opdrachtgever, geassisteerd door het Centrum voor Beeldende Kunst (CBK), wenste niet alleen een figuratieve verbeelding van de (meer dan 40) Dordtse gilden, het ontwerp moest qua schaal, kleur en harmonie passen binnen de reeks van ramen aan deze zijde van de kerk, maar diende binnen het gebouw ook voor een meer evenwichtige lichtverdeling te zorgen. De ramen weerspiegelen belangrijke elementen in de economische geschiedenis van Dordrecht: gilden, ambachten, handel en scheepvaart en deze speelt vooral in de periode van vóór de taferelen uit het Krafft-raam, de 14de en vroege 15de eeuw.

Gilden hebben in Dordrecht meer dan vier eeuwen een significante rol gespeeld⁸. In later tijd waren gilden vooral gericht op protectie van materiële belangen van de leden van de groep (bescherming tegen concurrentie van buitenaf; regulering van de toetreding tot de eigen arbeidsmarkt). Meer

Zijbeuk van de Grote Kerk, richting Gildenramen.

terug naar de middeleeuwen vormen gilden ook broederschappen (of begrafenissenootschappen), solidariteitsorganisaties (onderlinge hulp en bijstand bij ziekte of ouderdom of van weduwen en wezen) of feestclubs (gezamenlijke diners), maar ook ‘politieke partijen’ (gilden hadden invloed op het stadsbestuur via zogenoemde Colleges van Achten). De band met de Grote Kerk is hecht omdat de meeste gilden er hun gemeenschappelijk graf hebben⁹. De keuze om de band tussen kerk en gilden tot uitdrukking te brengen is dus een treffende¹⁰.

Bij een vlugge blik vormen de drie ramen in de kapel een monumentaal drieluik, een gigantisch stilleven van voorwerpen en gereedschappen (gildesymbolen), aangespoeld op een Dordtse oever. Bij nadere beschouwing zijn in de ramen vijf horizontale lagen te zien, van onderen af: een berg met spullen, de walkant (met in het linkerraam Hocks als schilder), een rivier, een laag land en – ter afsluiting – lucht. Ik kijk er nu wat langer naar.

Onderaan de ramen ligt een berg aan objecten die symbool staan voor dan wel gebruikt werden door gilden: vissen voor vissers, hoeden voor hoedemakers, schoenen, flessen, een karaf, een zeil, verf, spijkers, een appel, een troffel, touw, een schaar, sloopstuijg en een reddingsboei¹¹. Rechtsonder, met een knipoog naar de schenkers. pasfoto’s uit een portemonnee. Ik begrijp dat de ontwerper met deze belt aan voorwerpen niet alleen wilde verwijzen naar de gilden, maar ook naar de hedendaagse wegwerpmaatschappij.

Bij de walkant daarboven is het meest opvallend de schilder en zijn schilderij. Typisch ‘Hocks’ is dat hij zichzelf in zijn werk afbeeldt. Hij lijkt me eenzaam (of moe na het gedane werk); hij tuurt over de rivier, de verte in. Hij weet niet wat hij met deze wijde wereld aan moet. Of keert hij zijn rug naar het verleden en kijkt hij naar de (ongewisse) toekomst? Er zijn meer vragen. Verbeeldt het schilderij de Sint Elizabethsvloed van 1421? En zie ik iets links van het midden een mandje drijven, waarin – volgens één van de Dordtse overleveringen – een meisje ligt (later Beatrix de Rijke genoemd, vondeling van deze vloed)? Maar waar is het zwarte katje dan, die het wiegie, dat in het stormachtige weer om te slaan dreigt om te slaan, in balans houdt?

De derde laag is een rivier, Dordt’s belangrijke ader voor handel in bijvoorbeeld wijn, graan en hout waarvan in de binnenstad nog veel getuigen zijn (straatnamen, havens, kaden, pakhuizen). De handel die werd gestimuleerd

door scheepvaart, in het bijzonder – nog steeds het geval in de regio – de binnenvaart. De twee bovenste lagen zijn minder sprekend dan wel roepen bij mij minder vragen op: het land aan de horizon, met onherkenbare huisjes, bomen, bossages en watertjes, met daarboven: lucht. Bovenin de ramen, links en recht de maan respectievelijk de zon. Opkomst van de dag, het naken van de nacht? Zijn zij een (in de Gildenramen enige) verwijzing naar religieuze kerkelijke symbolen?

De verschillen tussen het Krafft-raam en de Gildenramen zijn legio. Ik denk aan de kleur, de rol van het (dag)licht en de wijze van weergeven van de onderwerpen: symbolisch versus realistisch. Daarnaast is het Krafft-raam in

mijn beleving een traditioneel glas-in-lood raam. De Gildenramen zijn anders. Bij de wijze van vervaardigen is er een functionele splitsing tussen de personen die ontwerpen, ‘kleuren’ dan wel lood zetten. De ramen zelf klemmen zich tussen de stijl van het gebouw, maar bieden een open, vrij panorama op land en water; er is ook een groot contrast tussen de dikke verticale loodlijnen en deze vrije exterieure kijk, maar ook met de vele kleine details van de voorwerpen op de voorgrond. De Gildenramen zijn dynamisch, het Krafft-raam is veeleer statisch¹².

Diversa sed Una: hoewel verschillend in stijl, in kleur en in spanning, het Krafft-raam en de Gildenramen vormen een unieke uitdrukking van Dordtse en Hollandse glorie-dagen van handel, scheepvaart, godsdienst en democratie.

Noten

- 1 Zijn zoon is Pieter Gerardus Krafft (1872-1949), die aan de Van Strij Singel 303 woonde. Hij was directeur van N.V. De Nieuwe Margarinefabrieken te Rijswijk (Z.-H.). Deze Krafft is gefortuneerd, maar leeft eenvoudig. Hij staat bekend als een ‘stille weldoener’. Hij is ‘... vele jaren als een fair industrieel ... werkzaam geweest’, en heeft ‘... in den distributie-tijd de Regeering meermalen van advies gediend’, waarvoor Krafft in 1929 de Koninklijke onderscheiding Ridder in de Orde van Oranje-Nassau krijgt (bronnen: Erfgoedcentrum DiEP/Stadsarchief Dordrecht 8A1945-3136 (over 1920-1930); Dordrechtse Courant 30 augustus 1929). Met een legaat van Krafft kon met een glas-in-loodraam een herinnering aan zijn moeder Catharina van Santen (1850-1916) worden opgericht.
- 2 Dijkstra was medeoprichter van kunstkring De Ploeg en had een eigen glas-in-loodatelier. Hij maakte onder meer het Koninginneraam in het Academieggebouw van de Rijksuniversiteit Groningen. In 1938 schonk Koningin Wilhelmina dit raam ter herinnering aan het eredoctoraat dat zij in 1914 van deze universiteit ontving.
- 3 Beleef mee waar het allemaal begon: <https://www.hethofvannederland.nl/verhalen/de-vrijheid/>
- 4 Centraal in dit conflict stond de zogenoemde predestinatieleer (leer van de voorbeschikking) en de verhouding (in de zin van onderlinge bemoeienis) tussen kerk en staat. Zie Henk Nellen, *Hugo de Groot. Een leven in strijd om de vrede 1583-1645*, Amsterdam: Uitgeverij Balans 2007, p. 109 e.v.
- 5 Vier van de genoemde personen waren overigens niet in Dordrecht aanwezig: Van Oldenbarnevelt, die in het gevang zittende raadspensionaris die in 1619 zou worden onthoofd, De Groot, de rechtsgeleerde en schrijver, die in kasteel Loevestein gevangen zat, Wtenbogaert, die na de gevangenneming van De Groot naar Antwerpen was gevlucht, en Arminius, die in 1609 al was overleden.
- 6 De Statenbijbel heeft op de Nederlandse taal een vrij grote invloed uitgeoefend, omdat deze bijbel al snel door kerken in het hele land gebruikt werd. Haar invloed op het (standaard Nederlands) schuilt vooral in woordkeuze en gezegden, zie <http://www.statenvertaling.net/info.html>.
- 7 Zij zijn gefinancierd door The Broere Charitable Foundation, geïnitieerd door wijlen Jacobus en Bastiaan Broere (oom en neef), grondleggers van Gebr. Broere N.V., scheepvaart- en oliemaatschappij, destijds gevestigd te Dordrecht.
- 8 Na de Bataafse omwenteling, bij de Staatsregeling van 1798, werden alle gilden en andere broederschappen van neringen en ambachten formeel afgeschaft. Iedere burger kreeg de vrijheid van vestiging, het recht om binnen regelgeving en regels inzake vakmanschap en kwaliteit, in elke sector van handel of nijverheid een bedrijf te stichten.
- 9 In het zuidtransept zijn er naast de Sint-Joriskapel (gilde van de voetboogschietters), waarin de Gildenramen zijn aangebracht, nog andere gildenkappen: Sint-Ponciaalskapel (lakenkopers), Sint-Nicolaaskapel (marskramers; kooplieden), Sint-Ausbertuskapel (bakkers), Sint-Annekapel (bontwerkers), Sint-Andrieskapel (viskopers) en Sint-Stevenkapel (ververs). Rechts van de toren liggen zeven grafzerken van het schoenmakersgilde. Een schoen vormt het zichtbare detail van dit graf. Tegenover de Sint-Ausbertuskapel liggen graven van bakkers, te herkennen aan zogenoemde schietters (lange houten schuifpels waarmee broden in een oven worden geschoten). De zerkenvloer in de kerk bedekt verder nog gildengraven van schrijnwerkers, huistimmerlieden, smeden en chirurgijns.

- 10 Diverse straten in de ‘oude’ binnenstad verwijzen naar gilden. Ik denk aan de Pottenkade (Pottenbakkers) waarop het Hocks-raam uitkijkt, de Wolwevershaven en de Kuipershaven. In 1607 werd door het viskopersgilde het huidige restaurant Crimpert Salm, Visstraat 7, gebouwd, met een zalm in de gevelsteen. Zie ook de gevelstenen van de grootschippers (Wijnstaat 19) en de kleinschippers (Riedijk 102).
- 11 Mogelijk verwijzend naar één van de vele schepen in bezit van de gebroeders Broere, zie <http://www.binnenvaart.eu/motortankschip/28168-groot-ammers-2.html>.
- 12 Althans op het eerste gezicht, want ik vermoed dat ontwerper en uitvoerder Dijkstra daarover anders dacht. Links onder in het Krafft-raam, in een cartouche, zijn Latijnse teksten aangebracht met de naam van de maker van het raam, de opdracht van de schenker en het idee achter het raam van de maker (vrij vertaald): ‘Laat ik, die een herinnering ben aan het verleden, een getuigenis gevend van het heden, een teken zijn voor de toekomst.’ Die ‘ik’ is het Krafft-raam.

Literatuur

- Alleblas, Jan e.a. (red.), *Scheepsbouw, scheepvaart en handel*. Serie Dordrecht Streek Van Toen & Nu Ons Erfgoed, deel 2, Zwolle: Uitgeverij Waanders 2006.
- Dia-tentoonstelling van werkproces Gildenramen, zie <http://www.teunhocks.nl/> onder ‘werk in opdracht’.
- Duinen, Herman A. van, *De Grote of Onze-Lieve-Vrouwkerk Dordrecht: wanden van gekleurd licht in woord en beeld*, Dordrecht: Stichting Behoud Grote Kerk Dordrecht 2007.
- Duinen, Herman A. van, *Plattegrond van de Grote Kerk* <http://www.grotekerk-dordrecht.nl/plattegrond/onderdeel:kooromgang/language:nl>.
- Eekelen, Yvonne van, *Teun Hocks. Gildenramen voor de Grote Kerk te Dordrecht*, Dordrecht: Centrum voor Beeldende Kunst 2006.
- Frijhoff, W., e.a. (hoofdred.), *Geschiedenis van Dordrecht*. 3 delen, Gemeentearchief / Stadsarchief Dordrecht / Hilversum: Uitgeverij Verloren
Deel I: Jan van Herwaarden e.a., *Geschiedenis van Dordrecht tot 1572*, 1996.
Deel II: Willem Frijhof, Hubert Nusteling en Marijke Spies (red.), *Geschiedenis van Dordrecht van 1572 tot 1813*, 1998.
Deel III: Pim Kooy en Vincent Sleebe (red.), *Geschiedenis van Dordrecht van 1813 tot 2000*, 2000.
- Gildenramen voor de Grote Kerk <https://www.youtube.com/watch?v=wloqj9eLbvw>
- Heuven-van Nes, Emerentia van, *Nassau en Oranje in gebrandschilderd glas 1503-2005*, Hilversum: Uitgeverij Verloren 2015.
- Meer, Sjoerd de, *Van zeil naar stoom en diesel. Dordrecht en de binnenvaart*, Verhalen van Dordrecht 31, Dordrecht: Stichting Historisch Platform 2015.
- Molendijk, Ton, *Dordrecht en het huis van Oranje-Nassau. Vorstelijke bezoeken*. Verhalen van Dordrecht 15, Alblasserdam: De Stroombaan 2009.
- Nijman, W., *Gebrandschilderde ramen in de Grote Kerk van Dordrecht*, Dordrecht: Drukkerij Dekkers, z.j.
- Peters, Moniek e.a. (red.), *Dromen van Dordrecht. Buitenlandse kunstenaars schilderen Dordrecht 1850-1920*, Bussum: Uitgeverij THOTH 2005.
- Ruyven-Zeman, Zsuzsanna van, *Stained Glass in the Netherlands before 1795*, Part I: The North; Part II: The South, Corpus Vitrearum The Netherlands, Volume IV, Amsterdam University Press: Royal Netherlands Academy of Arts and Sciences 2011.
- Schilderen met licht <http://www.kunstgebouw.nl/Scholen/Producten/KijkKunst/Projecten/schilderenmetlicht.php>
- Sigmond, Kees, ‘Het Sint-Jasgildehuis met gasthuis op de Voorstraat (1370-1718)’, in: *oud-Dordrecht*. Tijdschrift van de historische Vereniging Oud-Dordrecht, 33e jrg, nr. 2, september 2015, p. 115 e.v.